

BARTHA ÁKOS

A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZTI ROMÁN FÖLDBIRTOKRENDEZÉS

■ Az első világháborút követően Magyarország és Ausztria kivételével az Osztrák–Magyar Monarchia helyén létrejött államalakulatok mindegyikében jelentős földreformot hajtottak végre. Az úgynevezett „kisantantorságokban”, bár sok szempontból igen eltérő adottságúak és berendezkedésűek voltak, a végrehajtott földreform mégis bírt bizonyos közös jegyekkel, mindenekelőtt azzal, hogy az addig domináns – jobbára német anyanyelvű, valamint magyar – földbirtokosok helyett az új államok többségi nemzetalkotó elemeit hozta helyzeti előnybe. Ennek megfelelően a reformok értékelése is érdekesen alakult, hiszen míg Csehszlovákiában, Jugoszláviában és Romániában általában pozitívan tekintettek a reformra (legálábbis „kifelé” ezt hangoztatták), addig a magyar hivatalos megítélés mindig az adott politikai kurzus főideológiájához alkalmazkodott. Így a Horthy-korszak kormányzati retorikájában az „elcsatolt területeken végrehajtott nacionalista szabadrablásként” jelent meg a földbirtokreform, míg a világháború után államideológiává vált internacionalista, marxista felfogás a fokozódó osztályharc egyik szimptomájaként tekintett „a kapitalista uraktól a nép kezére került” földterületekre.¹ Jelen tanulmányban arra vállalkozom, hogy érzékeltetve a kérdés retoricitását, megkíséreljem röviden összefoglalni az első világháborút követő román földreform történetét és lefolyását.

A romániai földreform

■ A romániai földreform létrejöttét (a csehszlovákiaiainál és jugoszláviainál is komolyabb) külső és belső feszültségek motiválták, ráadásul az eltérő nemzetiségi, gazdasági és társadalmi viszonyok miatt külön is szabályozták az egyes területek birtokstruktúráját.² Az egyes régiókban történt intézkedések bemutatása előtt azonban szükséges a földreformhoz vezető okokat néhány pontban összefoglalni.

A közvetlen okot a hadi helyzet drasztikus változása szolgáltatta, mivel az osztrák–magyar és német csapatok 1916. december 6-án elfoglalták Bukarestet, aminek következtében a román kormány Iași-ba menekült. Az uralkodó, Ferdinánd király kénytelen volt ígéretet tenni jobbára paraszti származású hadseregének a földosztásra, annál is inkább, mert 1917 utolsó hónapjaiban több helyen már önkényes földfoglalásokra is sor került. A kormányzat nyilván nem felejtette el az egy évtizeddel korábbi, Európa utolsó parasztfelkeléseként elhíresült eseményeket, tehát második okként a forrongó vidéket kell megemlítenünk. A harmadik tényező a Besszarábiában kialakult tisztázatlan helyzet volt. Ezt a területet 1918 elején sikerült megszállnia Romániának, ám az itteni nagybirtokokat már nem tudta megóvni. Az oroszországi forradalom bolsevik fordulatának következtében ugyanis megszületett a földről szóló dekrétum, melynek azonnal érvényt szereztek, így többek között az akkor még orosz fennhatóságú Besszarábiában is megindult a földfoglalás. A negyedik tényező azokat a nemzetpolitikai célokat takarja, melyeket a Trianon utáni magyar közbeszéd az erdélyi tapasztalatokból kiindulva a román földreform egyedüli okának tartott. Végezetül meg kell említeni a városi munkásság megmozdulásait is, hiszen jelzésértékű, hogy Ferdinánd király földről szóló dekrétuma éppen a több mint száz halálos áldozatot követelő 1918. december 13-ai bukaresti sortűz másnapján született meg.³

Az Ókirályság területére vonatkozó, december 14-ei törvény kimondta a koronabirtokok, a külföldi állampolgárok, az abszontisták, az alapítványok és a 174 kat. hold (100 ha)⁴ feletti magánbirtokok kisajátítását. A magánbirtokokból mintegy 3 475 446 kat. hold területet szándékoztak kihalászni progresszív skála alapján, ugyanakkor érintetlenül hagyták –

Csehszlovákiától eltérően – az erdőterületeket. A kártérítés 35%-át átvállalta az állam; 20%-át a juttatottak azonnal ki kellett fizetnie, a fennmaradó összeget pedig 20 éven keresztül törleszthette. A végrehajtás vonatottan folyt, a (földfogláló) parasztság kevesellte, a földbirtokok sokallták a reformot. A helyzet az Averescu tábornok vezetésével hatalomra került Néppárt-kormányral változott meg, 1920 márciusában. A tábornok az 1907-es felkelés egyik leverője volt, ennek ellenére a parasztság egy részénél jelentős népszerűséggel bírt, leszerelt katonáinak ezért mindenképpen földet akart juttatni. Így 1921. július 14-én némi kiegészítéssel – mely elsősorban egyes nagybirtokok mentességét biztosította – az államfő megerősítette az agrártörvényt.⁵

Bár ezek az intézkedések csak a regáti területeket érintették, az Averescukormány tíz napon belül sort kerített Erdély birtokrendezésére is. Az 1921. július 23-ai törvény előzménye itt is egy királyi dekretum volt (1919. szeptember 12.), amit a rendelkezés jóváhagyott, majd 1922 novemberében érvénybe lépett az új jogszabály. Az erdélyi törvény több pontban különbözött az ókirályságbelitől, és jóval radikálisabb volt annál. Egyrészt nem jelölte meg a magánnagybirtokokból kisajátítható összterület maximumát, másrészt ezek kisajátítását különböző mértékben rendelte el. Eszerint hegyvidék esetén Erdélyben 50 kat. hold, a Regátban 174 kat. hold (100 ha) a maximum, dombvidéki földnél Erdélyben 100 kat. hold, a Regátban 174 kat. hold (100 ha), síkvidéki területen Erdélyben 200 kat. hold, a Regátban pedig 261 kat. hold (150 ha) tartható meg. Továbbá míg az erdélyi törvény a tulajdonos több tagban lévő birtokait egyként kezelte, addig az Ókirályságban csak az egy községben és a szomszédos községekben lévő birtokokat számították egybe. A kárpótlásnál Erdélyben az 1913-as földárakat vették alapul (1 korona = 1 lej alapon), az Ókirályságban a kárpótlás a birtok 1917 utáni hektáronkénti jövedelméhez igazodott. Emellett Erdélyben a közösségi földeket nagyobb mértékben sajátították ki, és a kisajátítás a magánbirtokokosok erdőbirtokait is érintette,⁶ ami azért volt komoly tényező, mert a nagybirtokok túlsúlya éppen itt mutatkozott meg a régióban.⁷ Jelentős visszaélésekhez vezetett az is, hogy a Regát területén hektárban számoltak, míg

Erdélyben a hagyományok alapján kataszteri hold volt érvényben.⁸

Az erdélyi földreform radikalizmusa következtében a többnyire magyar birtokok földjét jobbra román földnélküliek kapták meg, így a szociális birtokrendezés nacionalista töltete egyértelműnek tekinthető. Ezt támasztja alá, hogy az első világháború előtt Erdélyben volt Európában a harmadik legtöbb kisbirtok (Bulgária és Belgium után), tehát a reform fő célkitűzése, a kisbirtokos parasztság megerősítése itt jobbra szűkségtelen volt.⁹ A nemzeti célokhoz további adalék, hogy ahol a magyar lakosságnak is kellett volna a törvény szerint földet juttatni (például Bihar és Szatmár romániai részén, valamint Székelyföldön), gyakran állami tartalékföldre nyilvánították a kisajátított területeket, és nem osztották szét a jogszultak közt.¹⁰ Az is tény ugyanakkor, hogy a román bankok földvásárlási és telepítési (nemzet)politikájának következtében az első világháború kitörésekor már jelentős birtokmenyiség volt a románság kezén. Az Albina Bank közvetítésével óvatos becslések szerint is 200–300 000 kat. hold került a magyar földbirtokosoktól román földművesekhez a világháború előtti egy évtized alatt. Ez azt jelenti, hogy közel akkora terület váltott gazdát ebben az időszakban évenként (!) a románság javára, mint amennyit az 1894-ben megindított magyar telepítési akció másfél évtized alatt juttatott összesen a nemzetiségi területen élő magyar parasztság megerősítésére.¹¹ Mint Tokaji László, az Erdélyi Gazdasági Egyesület titkára kimutatta, közvetlenül a háború kitörése előtt „az összes erdélyrészi mezőgazdasági terület értékének 45,8%-a van magyar kézen és 52,2%-a szász és román kézen”.¹²

Az intézkedések diszkriminatív éle ellen „az erdélyi és a többi kapcsolt magyar területek gazdaközönsege egyhangúlag óvást emelt” a gazdák 1921 szeptemberének végén rendezett marosvásárhelyi tiltakozó gyűlésén, ahol előadások mutatták be a birtokrendezés következményeit. Az erdélyi „költőfejedelem”, Reményik Sándor híres versét¹³ idéző módon számoltak be a méltánytalanságokról, miszerint „amíg az ókirályság kulturális céljait szolgáló birtokok teljes mértékben mentesek a kisajátítás alól, addig Erdélyben úgy az iskolák, mint az egyházak, testületek fenntartására irányuló birtokok kisajátí-

tás alá tartoznak”.¹⁴ Aggodalmaikat alátámasztani látszik, hogy egy évvel később már több mint 17 000 kat. holdnyi föld került az erdélyi iskolaalapokból és egyházi birtokokból az állam kezébe,¹⁵ a mindennemű kisajátításokat és birtokok adásokat pedig belügyminiszteri rendelettel igyekeztek sűrgetni az illetékesek.¹⁶ További visszatérő panasz volt a dualizmus alatti magyar telepítések és a székely közbirtokok földterületeinek hatósági kisajátítása is.¹⁷

A romániai földreform legnagyobb visszhangját a Magyarországra optált magyar földbirtokosok kérdése váltotta ki. Magyarország miniszterelnöke, Bethlen István – több más magyar politikussal egyetemben – személyesen is érintve volt a kérdésben, az „optáns ügyként” elhíresült vita pedig hosszú évekig mérgecsigetezte tovább a két ország viszonyát. A probléma kiindulópontja, hogy az impériumváltás elől elmenekülő magyar birtokosok gazdaságait a román kormányzótanács már 1919-ben kényszerbérletbe adta, ami sok helyütt a gazdaságok teljes zűlléséhez, széthordásához vezetett.¹⁸ A kaotikus állapotokat megszüntetendő és egyben azért, hogy a törvény nacionalista jellege se sérüljön, a román állam (az erdélyi rendezés által) kárpótlás nélkül kisajátította mindazok földjét, akik 1918. október 31-től 1921. július 30-ig távol maradtak immáron Románia területén fekvő birtokaiktól. Hasonlóképpen jártak a Magyarország javára optálók is. Bár az optálási joggal élők ingatlanait a trianoni békeszerződés 63. cikke védelem alá helyezte, a román álláspont az ország szuverenitásán esett csorbaként értelmezte egy nemzetközi jogi fórum bevonását, és mindent meg is tett a döntés érvényesítése ellen. Ez a helyzet hosszas, itt nem tárgyalandó külpolitikai feszültségeket és a Népszövetség bevonásával kezdeményezett tárgyalássorozatot eredményezett a két ország között.¹⁹ A román földreform (majd az optánsügy) ezáltal jelentős nemzetközi sajtóvisszhangot kapott, hosszú cikkekben foglalkoztak vele angol, francia, belga, olasz és lengyel lapok egyaránt.²⁰

Szintén július 23-án erősítették meg az önálló bukovinai reformtörvényt, mely bár nem tért el annyira a regátitól, mint az erdélyi rendezés, azért „szintén megfigyelhető a reform és a nemzeti elnyomó politika összefonódása”, elsősorban az ukrán parasztság érdekeinek háttérbe

szorításánál.²¹ Hasonló tendenciák jellemezték a besszarábiai intézkedéseket is, ahol a kisajátítások elsősorban az orosz és a német nemzetiségű nagybirtokosokat érintették hátrányosan. Itt tulajdonképpen a földfoglalások és a szovjet földosztás már kész helyzet elé állította a hatóságokat, ám a további lázongások elkerülése végett 43 kat. holdra csökkentették a maradékirtok maximumát, a juttatásokból pedig részesülhettek többek között oroszok, bolgárok, németek és zsidók is.²² A román agrárreform nemzetpolitikai éle legélesebben azonban alighanem Dobruzsában domborodott ki, ahol a bolgár, tatár és török parasztok földjeit elvették, a régió déli részében pedig 30 000 román földművest próbáltak letelepíteni. Mivel a helyi népesség rovására 434 430 kat. hold (250 000 ha) szántóföldet osztottak ki a telepesek számára, Corotolți-ban véres összeütközésre is sor került a felek közt.

Az intézkedések nemzetpolitikai jellege által okozott konfliktusok mellett maga a földreform kivitelezése is rendkívül vonatottan, rengeteg visszaéléssel és az aktuálpolitikai helyzet függvényében zajlott Romániában. Panamák terén főként az agrárhivatalok tisztviselői ellen volt sok panasz, ami több helyen halálos áldozatot is követelő zavargásokhoz vezetett. A leggyakoribb visszaélési mód szerint a tisztviselők (nagy létszámú) családtagjaik nevére írtak földterületeket, majd azokat bérletbe adták ki az elvileg jogosult parasztság számára. Ezek az eljárások – melyekről a román sajtó is gyakran beszámolt – nemcsak Erdélyre voltak jellemzőek, sőt a kortárs magyar elemző szerint a komoly zavargások éppen a regáti „román lakosságú községekben fordultak elő”.²³ Ugyanakkor az is súlyos problémát okozott, hogy e hivatalnokréteg (az „agronómusok”) többségénél hiányzott a megfelelő szakmai képzettség, magyarán az országban nem volt elég mezőgazdasági szakember.

Itt érdemes megemlíteni (az erdélyi származású) Sebess Dénes koncepcióját, mely bár magán hordozza a Horthy-korszak retorikájának jellegzetes jegyeit, kidolgozottsága, történelmi távlata és a régebbi, valamint a kortárs gondolkodókkal való kapcsolata miatt mégsem kerülhető meg. Sebess szerint az első világháború után megroppant középosztály nélkül – a demokrácia egyik bölcsőjének, Franciaországának patronálásával – létrejövő kis-

antant tömegdemokráciák fő talpkövei éppen az „agrárforradalmak” voltak, melyek azonban a valódi demokratikus értékek helyett „militarizált demokráciaként”, a „bürokratikus abszolutizmus” eszközeivel sikeresen integrálták a nemzetiségi érdekeket negligáló nacionalista és a magántulajdon szentségét tagadó szocialista tanokat. A gondolatmenet tehát miközben a felszámolt régi (magyar) középosztály helyett érvényesülő képzetlen többségi társadalom felelősségét taglalja, rámutat a földreformok súlyára is egyben. Mindemellett viszont az „agrár-demokrácia” kifejezés ellentmondásosságát is hangsúlyozza, lévén hogy egy igazi demokráciának univerzálisnak – minden rétegbe, nációra kiterjedőnek – kell(ene) lennie.²⁴

A reformra visszakanyarodva, az sem tekinthető szerencsésnek, hogy az intézkedés bankpreferenciája (is) tulajdonképpen a kormányon lévő pártok függvényében változott. Míg ugyanis az Averescu-kormány a Banca Agrară (Agrárbank) bízta meg az összes földreformmal kapcsolatos hitelügylet lebonyolítására, addig a néppártiakat váltó liberális Brătinau-kormány a Banca Națională (Nemzeti Bank) részesítette előnyben.²⁵ A juttatottak ugyanakkor a világgazdasági válság alatt már képtelenek voltak törleszteni a megváltási részleteket, így a tarthatatlan helyzetben a kormánynak kellett gondoskodnia az adósságok egy részének állami átvállalásáról. A földek jelentős része mindazonáltal pártközeli román értelmiségiek, köztisztviselők és kereskedők kezére került a jogosultnak hirdetett földnélküli parasztság helyett. Egy 1929-es törvény a reform alatt kapott földek eladását is lehetővé tette, így azok gyakran tehetősebb parasztokhoz kerültek – továbbá duzzasztva ezzel is az agrárproletár tömegeket.²⁶

A számszerűsített eredmény mégis komolynak nevezhető. Kisajátítottak (az erdőállománnyal együtt) 10 644 924 kat. hold földet, így a régióban az abszolút terjedelem tekintetében a romániai földreform áll az első helyen. E területnagyságból 6 019 615 kat. holdat osztottak ki, melyen 1 478 663 igénylő osztozott, tehát az átlag birtokjuttatás 3475 kat. hold volt. Ez a többnyire 17 kat. holdon (tehát 10 hektáron) aluli földműveseknek juttatott föld azonban – hasonlóan a (bár átlagosan éppen fele akkora) magyarországi

„nadrágszíjparcellákhoz” – a helyi viszonyok miatt nem tette lehetővé életképes kisgazdaságok kialakulását, így a folyamatok (eladósodás, „basaparasztok” megjelenése, zálogosítás) is a magyarországi viszonyokat idézték.

A romániai földreform tehát, bár radikálisnak mondható, és megduplázta a 17 kat. hold (10 ha) alatti gazdaságok számát, a nehézkes lebonyolítás és a válság következtében nem változtatta meg a világi és egyházi arisztokrácia, a középbirtokosság és a vállalkozói rétegek tulajdoni viszonyait.²⁷ 1930-ban a 173 kat. hold (100 ha) feletti birtokok a gazdaságoknak csupán 0,4%-át jelentették, mégis még mindig az összterület 27,7%-ával rendelkeztek. A reform nem folyt le a második világháború kitöréséig, a tisztázatlan helyzet visszavetette a mezőgazdaságot, a termelési szint alacsonyabb volt, mint az átalakulás előtt, az ország gabonakivitele pedig csökkent.²⁸ Ahogyan már 1928-ban megfogalmazta az egyik bukaresti román lap: „a termelés növekedése helyett általános csökkenés, a parasztság gazdasági vagyonosodása helyett növekvő nyomorúság, haladás helyett évtizedes visszaesés következett be.”²⁹

Bár az anyagi nehézségek következtében a román állam nem volt képes finanszírozni komolyabb telepítéseket, tagadhatatlan, hogy a régiókként változó reformszabályok ugyanúgy nemzetpolitikai célokat is szolgáltak, mint a csehszlovák vagy a jugoszláv telepítések. Ezzel kapcsolatban „Goga Oktavián 1920-ban a Kormányzó Tanácsban úgy nyilatkozott, hogy az agrártörvényt Erdély visszarománosításának eszközeül alkalmazzák”.³⁰ Az előbbieken azonban azt is láthattuk, hogy egyrészt visszaélések nem csupán Erdélyben fordultak elő, másrészt megfelelően képzett szakmai apparátus, pénzügyi háttér és egységes telekkönyvi viszonyok nélkül még jóindulatú hozzáállással sem lett volna egyszerű feladat az igen csak összetett és sok tekintetben problémás romániai viszonyok közt (legalább gazdaságilag) eredményes földreformot véghezvinni.

A földreform következményei

■ A földbirtokrendezésnek tehát Romániában (is) kettős oka volt, melyek csak egymásra vonatkoztatva lehettek érvényesek. Egyrészt a frissen szerzett területek főként adminisztratív eszközökkel va-

ló biztosítása az államhatalom számára, másrészt az országban jelen lévő szociális feszültségek földjuttatások általi levezetése. A reformnak egyszerre volt nemzetpolitikai célzata és szociális töltete, hiszen a károsultak többsége „idegen” nemzetiségű volt, míg a juttatottak zöme a többségi társadalom földnélküli (illetve politikai kapcsolatokkal bíró) rétegeiből került ki.³¹ A helyzetet bonyolította a visszaélések nagy száma, az aktuálpolitikai célok felülkerekedése, a politikai célú földjuttatások gyakorisága, a nehézkes lebonyolítás, majd a világgazdasági válság káros hatása is. Az intézkedések nagyságrendjét tekintve megállapítható, hogy az 1920-as magyar földreformhoz képest Romániában kilencszer több föld cserélt gazdát,³² az országok összterületéhez viszonyítva pedig, míg Magyarországon a földbirtokrendezés által a termőterületek 8,5%-a került kiosztásra, Romániában ez az arány 26% volt.³³ A végrehajtott reformot azonban elsősorban nem összesített számadataiban, hanem fent elemzett tendenciáiban nevezhetjük jelentősnek, melyekkel igen nagy mértékben hozzájárult bizonyos régiók etnográfiai, szociális és gazdasági viszonyainak átrajzolásához.

Egy másik toposz, az utódállamok gazdasági együttműködése kapcsán a régebbi szakirodalmakban emlegetett „gazdasági kisantant” tézise sem tartható régi formájában, minthogy már 1932-ben (tehát Hitler hatalomra jutása előtt) is Németország volt a dunai államok legfontosabb külkereskedelmi partnere. Bár a válság alatt a mezőgazdasági szektort érintő terményfölség regionális kezeléséért (egyébként Magyarország gyakori részvételével) megtartott agrárkonferenciák próbálták egyfajta együttműködést kialakítani, hamar egyértelművé vált, „hogy a dunai térség gazdasági jövőjét nem az agrárkonferenciák és más tanácskozások fogják kijelölni, hanem a nagyhatalmak versengésének kimenetele”.³⁴ A regionális válságkezelésben egyértelműen érdekelttek voltak a nagyhatalmak, így a genfi, hágai és párizsi konferenciákon aktív részvételükkel próbálták meg rendezni Magyarországot és a kisantant kényes ügyeit.

Mindemellett a térség országainak egymással való kapcsolata nem volt minden problémától mentes, ami a véghezvitt földreformok különbségeiből is adódott helyenként. Azon bánsági, román ál-

lampolgárságú sváb gazdák területeit például, akiknek birtokai átnyúltak Jugoszláviába, a jugoszláv kormány kárpótlás nélkül elkobozta és szerb telepeseknek juttatta, szemben a hatályos jugoszláv törvénnyel, mely szerint a 300 hold alatti birtok esetében az államnak kárpótlást kell fizetnie. A sváb gazdák először a bukaresti vezetésre próbáltak nyomást gyakorolni, majd memorandummal fordultak a Népszövetséghez. A román fél azonnal érzékenyen reagált a kisantant ilyen csekély mértékű belső konfliktusára is, mivel „Románia helyzete nagyon kényes ebben az ügyben. A kormány a hír szerint azonnal diplomáciai tárgyalásokat kezd a jugoszláv kormánnyal, hogy a barátságos viszony fenntartása érdekében a kellemtelen természetű per elkerülhető legyen”.³⁵ A román–csehszlovák határon ezzel szemben a román hatóságokat vádolták a csehszlovák állampolgárságú, de román területre átnyúló földbirtokkal rendelkező lakosok kisajátítással és azzal, „hogy a legnagyobb nehézségeket okozzák” a földbirtokosoknak. 14 kárpátaljai község memorandummal fordult a bel-, kül- és földművelésügyi miniszterhez, akik „megígérték, hogy a kérdéssel a minisztertanács foglalkozni fog”.³⁶

Érdeemes végezetül néhány szót ejteni a román földbirtokrendezés magyarországi visszhangjáról is, hiszen a hivatalos, Horthy-korszakbeli elmarasztaló kormányzati megítélés mellett az európai földreformok egyben fontos hivatkozási pontok voltak a földkérdés itthoni szakértőinek körében – pró és kontra egyaránt.³⁷ A román (csehszlovák, jugoszláv) földreform ugyanis kapcsolódott a magyarországi reformerek érvrendszeréhez is, hiszen a földkérdés magyarországi rendezése a „belső revízió” sarkalatos kérdéseként jelent meg értelmezésükben. E belső revízió elmaradásának lehetséges – „valódi revíziós” – következményeire utalt Theodor Emandi prágai román követ is a *Narodni Listy* című cseh lapban: „Miért követelnék ezek a magyarok Erdély autonómiáját Magyarország befolyása alatt, ahol a parasztok még ma is a mágnások nagybirtokain béreskednek, mert mint ismeretes, ez az ország az egyetlen Közép-Európában, ahol a földreformot még nem hajtották végre?”³⁸ Az azonban már az érem másik oldala, hogy – mint láthattuk – a megvalósított román földreform sem jelenthetett éppen vonzerőt a határon túli magyarság számára.

■ JEGYZETEK

1. A Horthy-éra kormányzatközei megítélése szerint „még a trianoni béke ránk diktálása előtt hozzáfogott mindhárom utódállam a még csak megszállás alatt lévő magyar területeken a magyar földbirtokos osztály kiirtásához. Mindenféle gazdasági érdekeket nélkülöző, a való élet követelményeivel nem számoló rendeletekkel kezdték meg az úgynevezett földreformot, melyet a bosszú diktált, de amely születése bűnét magában hordozván, végzetévé vált mindhárom ország gazdasági életének.” Gagy János („Étédi”): *A földbirtokreform a megszállt magyar területeken*. Magyar Nemzeti Szövetség kiadása, Bp., 1929. 3. A marxista érvrendszert az alábbi idézettel szemléltethetjük: „A mezőgazdaság helyzetét bonyolultabbá tették a súlyos társadalmi feszültségek, a földtelenség és a nyomor, amely Kelet-Európa legtöbb országát jellemezte. A szociális ellentmondásokat a háború különlegesen kiélezte. A földbirtokmegosztás radikális átalakítása elkerülhetlenné vált. Ezt a proletár forradalom oroszországi sikere s ennek rendkívüli visszhangja és népszerűsége különösen sürgetővé tette. Felerősítette e hatásokat a korábban rendkívül elnyomott, tanulatlanságban tartott paraszti tömegek magatartásának változása is.” Berend T. Iván – Ránki György: *Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században*. (Átdolgozott és bővített 2. kiadás) Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp., 1976. 273.
2. Romániában tehát nem az egységes központi szabályozás folyt le régióként más-más módon, mint Jugoszlávia esetében, hanem az egyes területek a központi irányítás elvárásainak megfelelő, ténylegesen különböző, illetve „különbözőképpen értelmezett” törvényeket kaptak.
3. Dolmányos István: *A kelet-európai földreformok néhány problémája (1917–1939)*. V. Románia. Agrártörténeti Szemle 1963. 3. sz. 484–489.
4. Bár az államilag használt mértékrendszer Romániában ingadozott hektár és kataszteri hold között, a következetesség kedvéért itt mindenekelőtt a magyarországi hagyományok szerint, kat. holdban adom meg az értékeket. A földreformok ha-ban megadott irányszámait azonban – zárójelben – az eredeti mértékegységben is közlöm.
5. Dolmányos: i. m. 489–491.
6. Uo. 492.
7. Venczel József: *Erdély és az erdélyi román földreform*. Hitel 1940–1941. 3–4. sz. Közli Uő: *A falumunka útján. Válogatott írások*. Orbán Balázs Közművelődési Egyesület, Székelyudvarhely, 2008. 104. A Horthy-korszak legszínvonalasabb (román forrásokat és szakirodalmat is hasznosító) elemzése Venczel Józsefhez, az erdélyi falukatató egyik vezéralakjához köthető. Venczel eredményeit külön monográfiában is közzétette: Venczel József: *Az erdélyi román földbirtokreform*. Minerva, Kvár, 1942.
8. Móricz Miklós: *A román földreform*. Válasz 1936. Február. 87–93. Móricz Zsigmond (közíró) öccse szintén könyvet szentelt a kérdésnek: Móricz Miklós: *Az erdélyi föld sorsa: az 1921. évi román földreform*. Erdélyi Férfiak Egyesülete, Bp., 1932.
9. Oberding József György: *Erdély birtokviszonyai és a román földreform*. Magyar Szemle CLXXVII. 1942. 236–242.
10. Gagy: i. m. 22.
11. Kerék Mihály: *A magyar földkérdés*. Mefhosz, Bp., 1939. 130. Ezt a tendenciát nevezte Venczel „tágkeblt birtokpolitikai liberalizmus”-nak, hangsúlyozva a radikális román földreform értelmetlenségét, egyben táblázatokkal illusztrálva a román kis- és középbirtok túlsúlyát és a magyar parasztság proletarizálódását. Venczel: *Erdély és az erdélyi...* 107.
12. Tokaji László: *Eladó ország. Az erdélyrészi földbirtokforgalom utóbbi 10 évi adatai. Az erdélyrészi földbirtok-politika feladatai és az állam és a társadalom teendői*. A szerző kiadása, Kvár, 1913. 17.
13. Reményik Sándor: *Templom és iskola*. In: Uő: *Válogatott versei*. Válogatta és az utószót írta: Görömbei András. Unikornis, Bp., 2000. 164–165.
14. *Az erdélyi magyar gazdák sérelmei*. Magyar Gazdák Szemléje 1921. október. 659–666.
15. *Az erdélyi magyar egyházmegye kifosztása*. Uo. 1922. november. 494.
16. *A birtokkiszajátítás Erdélyben*. Uo. 1922. október. 425–429.
17. Például Jakabffy Elemér – Sulyok István – Willer József: *Válasz Leonte Moldovan kamarai képviselő úrnak*. Magyar Kisebbség 1923. 21. sz. 801–813. A magyar sérelmek kimerítő (és mérvadó) összegzését adja Venczel: *Az erdélyi román...* 124–150.
18. Gagy: i. m. 22–24.
19. Aradi Gábor: *A San Remo-i tárgyalások magyarországi előkészülete*. Levéltári Szemle 2002. 3. sz. 24–38.
20. Az angolok közül a *Daily Telegraph*, a *Daily Mail*, a *The Times*, a *Manchester Guardian*, a francia *Le Journal*, az olasz *Tevere* és *Meridiano*, valamint a lengyel *Tzas* írásairól a Magyar Távirati Iroda is tudott és tudósított. Magyar Országos Levéltár (továbbiakban: MOL) K 428, Magyar Távirati Iroda (továbbiakban: MTI) „Könyomatos”, Napi hírek, napi tudósítások (1920–1944) 1923. ápr. 6. 21; 1926. nov. 3. 10; 1927. január 7. 22; 1927. szeptember 18. 3; 1928. július 17, 16; 1928. augusztus 25, 4; 1930. január 20. 33; 1937. március 1. 24.
21. Dolmányos: i. m. 500.
22. Ezt a forrongó vidéket azonban így sem tudták teljes mértékben lecsillapítani, amit az 1924-es, nemzetiségi és szociális éllel is bíró, kegyetlenül levert tatar–bunari felkelés példája is mutat. Uo. 500. Sarahelen Thompson szerint a besszarábiai intézkedések voltak a legradikálisabbak az országban. Sarahelen Thompson: *Agrarian Reform in Eastern Europe Following World War I: Motives and Outcomes*. American Journal of Agricultural Economics Vol. 75. no. 3. (Áug. 1993) 841.
23. A visszaélésekhez és román sajtóvisszhangjukhoz (*Dimineața, Adevărul, Lupta, Solia Dreptății*): Szörédy Zoltán: *Milyen az erdélyi agrárreform?* Magyar Szemle VIII. 1928. 345–349, illetve Jancsó Benedek: *Az agronómokról és viselt dolgaikról*. Magyar Szemle VIII. 1928. 349–353.